

undersøgelse og med i det mindste accept af nærmeste overordnede leder. Det kan med sikkerhed fastslås, at dette ikke holdt stik. Undersøgelserne var ofte lemfældige eller fandt ikke sted, i nogle tilfælde skete et kort forhør, og beslutningerne om likvidering skete i de fleste tilfælde på gruppeplan eller andet meget lokalt plan.

I betragtning af de stærke personlige følelser, der kan være blandt overlevende likvidatorer og efterladt familie til de likviderede og det usikre og ufuldstændige materiale, burde det være naturligt med en vis tilbageholdenhed omkring stillingtagen til enkeltsager, og at de nødvendige forbehold fremstod tydeligt ved vurderinger af generelle forhold. Det er desværre ikke tilfældet, hvad et par eksempler kan tydeliggøre: »Ministeriet for særlige Anliggender og Frode Jakobsen .. (bar) i høj grad ansvaret for disse selvmord (blandt likvidatorer efter besættelsen) (s. 90)« og Frode Jakobsen karakteriseres senere som »en edderkop«. En tidligere straffet modstandsmand indberetter en likvidering »til sin gruppefører, der selv var anløben« (s. 50), og om modterroren som fx clearingdrab siges, at »selve terroren var dog altså initieret af de danske modstandsbevægelser« (s. 135).

Fremstillingen er heller ikke uden misforståelser og unøjagtigheder. Modstandsbevægelsens lokale organer benævnes således »lokalkomiteer«, også i flere tilfælde, hvor det er klart, at det ikke er Frihedsrådets lokalkomiteer, der er tale om, men byledelse/afsnits- eller distriktsledelse. Konkrete likvideringer anføres som beordret af SOE og DKP's centralkomite. At de som samlede organer skulle have stået for sådanne ordrer er helt usandsynligt; og s. 48 anføres, at en af besættelsestidens hyppigst beskrevne likvideringer begrundes med, at den pågældende var kendt som nazist, når det i likvidatorens citerede rapport udtrykkeligt anføres, at det ikke var kendt af likvidatoren på det tidspunkt.

Stefan Emkjær driver sine pointer hjem med brug af mange adjektiver og gentagelser, og der gives ikke læseren mange chancer for selv at forholde sig til stoffet eller til andre udlægninger end forfatterens. De mange svagheder i fremstillingsform, udnyttelse af kildematerialet og nøjagtighed kan derfor let komme til at skygge for den ekstra viden, der faktisk er indhentet om besættelsens likvideringer. Det ville være ærgerligt, hvis det skete.

Palle Roslyng-Jensen

CHRISTIAN JENSEN, THOMAS KRISTIANSEN OG KARL ERIK NIELSEN: *Krigens købmænd. Det hemmelige opgør med Riffelsyndikatet, A.P. Møller, Novo og den øvrige storindustri efter Anden Verdenskrig*, København, Gyldendal 2000, 323 sider.

På omslaget ser tre alvorlige, unge mænd mig i møde. Alle født på betydelig afstand af besættelsen og alle journalister. I november og december 1999 begik de en artikelserie af de sjældne, meget sjældne. Mest, naturligvis, fordi de havde held til at få den i Danmark så sagnomspundne A.P. Møller-koncern med Mærsk Mc-Kinney Møller bag roret til sammen med den af ham dominerede Danske Bank at miste besindelsen og sælge sine aktier i Berlingske Tidende. Bedre reklame for en bog gives vel ikke.

Men artikelserien var også sjælden i en anden forstand. Det sker ikke ofte, at journalister får lov til og har den fornødne vilje til at bore sig fast i et emne så længe, som tilfældet var her. Og de fik så vidt vides også kun lov til det efter en

sej kamp med Berlingskes chefredaktør Peter Wivel, der ikke ville risikere at komme på kollisionskurs med Mærsk Mc-Kinney Møller. Og det var jo præcis, hvad der skete og i sidste ende førte til, at Berlingske kom på norske hænder. Her kan man vist roligt sige »History with a vengeance« eller historie der batter.

Endelig var artikelserien faktisk ganske godt researchet, som det hedder i journalistsprog. Der kom nogle saftige nyheder på bordet, og selv om facts aldrig taler for sig selv, var der nok mange, der mente, at det gjorde de i hvert fald her. Så mange at forskningsminister Birthe Weiss også mistede besindelsen og kom for skade at love fem millioner til forskning i erhvervslivets rolle under besættelsen. Og forlaget Gyldendal mente tydeligt nok, at her var en fortælling om godt og ondt, der kunne spindes guld på. Forlaget overtalte de tre unge, alvorlige journalister til at skrive fortsættelsen. Det gjorde de, og så er vi tilbage ved omslaget.

Bogen er endnu et af de mange udtryk for, at besættelsestidsforskningen er trådt ind i en ny fase, hvor danskernes heltedige kamp mod den tyske overmagt ikke længere er i fokus. I stedet er der opstået en række modhistorier om tyskerpiger, Frikorps Danmark-folk, besættelsens virkningshistorie og nu altså dansk industris kræmmermentalitet. Danskerne er besat af besættelsen.

Hvordan er den så, bogen? I dagspressen er der faldet knubbede ord om den, og sandt er det, at de tre forfattere ind imellem betjener sig af en lovlig kraftig moralsk overhøjhed, som jeg finder lettere ulidelig. Men de skriver godt, og i bund og grund synes jeg, at de har gjort et ganske pænt arbejde.

Formmæssigt springer de mellem det personlige perspektiv, der skal gøre sagen vedkommende, og en mere overordnet fremstilling af sagsforholdene. De bruger retoriske tricks, hvor de modstiller helte og skurke, som i tid og rum absolut intet har med hinanden at gøre. Det virker måske på den mere ukritiske læser, men mig forekommer de malplacerede, ahistoriske og irriterende. Som f.eks. når vi allerede i forordet får Bill Clinton, John Major og Francois Mitterand, der deltager i 50 års mindehøjtideligheden den 6. juni 1994 for D-dagen, præsenteret som modstykke til de danskes lumpne overgiven sig og handel med besættelsesmagten.

Bogen er opdelt i tre hovedafsnit, hvor der ofte skiftes perspektiv fra individ til virksomhed til overordnet niveau og tilbage igen. Det fungerer godt. Første hovedafsnit handler om Riffelsyndikatets baggrund i nederlaget i 1864. Sekondløjtnant Hermann Madsen deltog i krigen som 19-årig, og bagefter begyndte han sin karriere som matematiker og våbenproducent. I samarbejde med forretningsfolk stiftede han i 1896 Dansk Rekyllriffel Syndikat og efter nogle vanskelige år blev Danmark en våbeneksportør af en vis betydning. End ikke Landmandsbankens krak i 1922 kunne forhindre, at erhvervssuccessen var hjemme, og i 1930 gik A.P. Møller ind i selskabet med aktiekapital. I løbet af 1930'erne havde firmaet fortsat fremgang, selv om P. Munchs stramme neutralitetspolitik ikke bekom ledelsen vel.

Da Danmark blev besat, ejede A.P. Møller ca. 30 procent af aktiekapitalen i selskabet, der nu hed Dansk Industri Syndikat. Det er et interessant stykke industrihistorie, som jeg i hvert fald ikke var tilstrækkelig bekendt med. Herefter begynder så bogens andet hovedafsnit, der behandler erhvervslivets gøren og laden i »disse fem år«. Fokus er på DIS, som allerede i 1938 havde leveret våben til Tyskland, også uden om de eksporttilladelser, der var nødvendige. Bogen viser, at Dansk Industri Syndikats ledelse udfoldede store bestræbelser på at tilfredsstille tyskernes købelyst, og at den sågar rykkede for leverancer af råmaterialer, når det ikke gik hurtigt nok.

Det hele skete i et vist omfang i overensstemmelse med Udenrigsministeriet, men DIS' ledelse gik videre end det, når den faktisk forhandlede med tyskerne og accepterede ordrer, før ministeriet var hørt. Ifølge forfatterne noterede Christmas Møller på et tidspunkt i sine notater »landsforræderi« om DIS, og navnet A.P. Møller blev knyttet til selskabet. Der er ingen tvivl om, at DIS udviste en betydelig »lieferfreude«, ganske som det danske landbrug gjorde det, og konklusionen er vel for så vidt ganske klar. De fleste danskere handlede med og producerede for tyskerne i Danmark og i Tyskland. Forfatterne tager ikke stilling til, hvad de ellers skulle have gjort.

Det er forfatterne tilsyneladende slet ikke i tvivl om. De siger det godt nok ikke, men deres forargelse kan vel kun tages som udtryk for, at de mener, at danskerne skulle have ladet være. Om det var et reelt alternativ diskuterer de ikke, men ind imellem falder de alligevel i. Forargelsen kammer helt over, da forfatterne kan konstatere, at DIS solgte våben, som tyskerne brugte i Danmark. »Dermed kunne de tyske styrker holde den danske befolkning fanget i frygt – med våben produceret i danskernes egen hovedstad.« (p. 135) Men hvis befolkningen var fanget i frygt, må det vel også gælde virksomhederne? Og kan man så bebrejde dem, at de producerede våben til tyskerne?

Et andet eksempel på, hvordan historien stykkes sammen, så den passer ind i forfatternes overordnede forargelse er, hvor de anfører, i »hvor høj grad Danmark hægtede sig på udviklingen i Tyskland« (p. 72) i løbet af 1930'erne. Eller »Hitler var blevet Danmarks suverænt største handelspartner« (p. 101). Det er bl.a. en bilateral handelsaftale med Tyskland fra 1934 og udenrigshandelsstatistikken, der giver anledning til denne bemærkning. Men der gøres ikke meget ud af at forklare, at den internationale samhandel efter depressionen netop var præget af sådanne bilaterale aftaler, eller at Danmarks alternativer ikke var voldsomt store efter besættelsen.

Et andet kritikpunkt, historikere kan rette mod bogen, er forfatternes temmelig ukritiske anvendelse af øjenvidner. I utallige tilfælde godtager de uden videre mundtlige beretninger fra folk, der selv havde været til stede. Men 50-60 års afstand i tid må vel betyde en hel del for erindringen. Om den 83-årige jurist og tidligere fuldmægtig Niels Chr. Tyndeskovs øjenvidneberetning hedder det f.eks., at »uden problemer skruer han tiden mere end et halvt århundrede tilbage og beretter i nærbilleder om sit og Danmarks retsopgør med erhvervslivet.« (p. 188) Lærer journalister ikke kildekritik?

Forfatternes tolkninger af de tyske indberetninger til Berlin er et andet eksempel. De tages konsekvent for pålydende, selv om det for en sikkerheds skyld p. 106 nævnes, at afsenderne måske kan have haft andre interesser end det at rapportere objektivt. Men den mulighed overvejes aldrig for alvor, og p. 160 hævdes det ligefrem, at »vi var i nazisternes øjne et mønstersamfund«. Det er rigtigt, at vi ikke var så besværlige som f.eks. Norge, men alligevel.

Men for nu at gøre en lang historie kort skal det siges, at forfatterne på den anden side demonstrerer en ret så stor velvilje fra DIS' side over for tyskerne. Og derfor var sabotagen mod virksomheden naturligvis på sin plads, og ledelsen gik sikkert også for langt i sin iver efter at tjene penge. Men skyldsspørgsmålet er, så vidt jeg kan se, temmelig kompliceret, og hvornår havde det i øvrigt været i orden? Med en halvt så stor omsætning, en fjerdedel, tre fjerdedele? Det er og bliver umulige spørgsmål. Og hvis det var og er et spørgsmål om den enkeltes stillingtagen, var arbejderne så ikke lige så skyldige som direktørerne? Arbejderne kan jo ikke have været i tvivl om, hvem der aftog de våben og våben-dele, de producerede. Og var bestyrelsen – ejernes repræsentanter – ikke de

allermest skyldige? Ledelsen var vel i princippet blot dem, der repræsenterede ejernes økonomiske interesser.

I bogens tredje og sidste del, beskæftiger forfatterne sig med retsopgøret efter besættelsen. Selv om de kommer snublende nær på at hævde, at opgøret havde fået et andet udfald, hvis Carl Madsen ikke var blevet taget for spritkørsel, er det bogens bedste del. Det vi godt vidste i forvejen, nemlig at de store slap let, medens de små blev ramt relativt hårdt, underbygges. Men det vises også, at en række selskaber faktisk blev dømt til at tilbagebetale ganske store beløb af deres fortjenester på leverancerne til tyskerne. For DIS' vedkommende drejede det sig om knap syv millioner kr. Derimod viste det sig meget vanskeligt at få tiltalt og dømt virksomheder for overtrædelse af de skrappe værnemagerlove.

Blandt bogens mange interessante oplysninger er, at Hærens Våbenarsenal med regeringens vidende leverede våbende til Tyskland via DIS. Forfatterne rejser det relevante spørgsmål, om DIS slap for tiltale efter de hårde værnemagerlove 1 og 2, fordi det ville have afsløret regeringens dobbeltspil. Tesen er vel ikke urimelig, men den bliver nok svær at bevise.

Endelig et sidste hjertesuk. Bagest i bogen fortæller forfatterne, hvilke arkiver og værker, de har anvendt, men der er absolut ingen referencer i teksten, enkelte forfattere vil med rimelighed kunne føle, at de er blevet brugt lidt voldsomt uden at få synderlig kredit for det – lad mig blot nævne Philip Giltner, der i 1998 udgav bogen »In the Friendliest Manner«. Vist nævnes han, men kun den ene gang, som gør, at det i det mindste ikke er rent og skært tyveri. Og når man så kan se, at samtlige billeder har præcis kildeangivelse, virker det ekstra stødende. Men billeder er naturligvis anderledes konkret omfattet af copyright-lovgivningen.

Sammenfattende er der tale om en interessant og velskrevet bog med mange nye oplysninger, som alle med interesse for emnet bør læse. En vis skeptisk distance til forfatternes moralske fjerdragt kan anbefales, ikke mindst fordi det også er påkrævet ved en kritisk stillingtagen til bogens overordnede tolkning. Bogen kortlægger på udmærket vis dele af det store erhvervslivs samhandel med Tyskland, og spørger man mig, er der såmænd ikke behov for så pokkers mange flere detailundersøgelser af det spørgsmål.

Langt mere interessant er det, hvorfor disse oplysninger 60 år efter besættelsen kan skabe så megen debat, og virke så faretruende for f.eks. Mærsk og Industrirådet, som ikke har villet give forfatterne adgang til arkiverne. Det er direkte dumt, men så længe det er sådan, bliver myterne nok ved at trives. Direkte dumme er også enkelte erhvervslederers udtalelser til bogens sidste afsnit, at virksomhedens historie slet ikke er interessant, for i deres virksomhed ser de fremad. Javel, men fra hvilket udgangspunkt? Det var Martin A. Hansen, der sagde, at »traditionen er den skæbnesvangre skikkelse, historien antager, når man ikke studerer den«.

Det er tydeligt nok en svær erkendelse, at vi ikke var en nation af helte, når vi nu så gerne ville have været det. Vist var der helte, men langt de fleste danskere (og nordmænd, hollændere, belgiere etc.) koncentrerede sig nok om dagen og vejen og om at slippe uskadt igennem. Derfor handlede danske virksomheder med tyskerne, derfor arbejdede danske arbejdere med at bygge bunkers ved den jyske vestkyst. Det betyder ikke, at de var glade for at være besat. Det var kun de færreste, og de meldte sig til Frikorps Danmark eller udviste anden markant »unational« adfærd.

Men når vi kan bruge så megen tid og energi på at komme overens med disse fem år, betyder det for mig at se, at det i virkeligheden er besættelsestidens

virkningshistorie, besættelsen af besættelsen, der er mest interessant for historikere i dag. Lad i det mindste dele af de fem millioner, der netop nu er ved at komme til uddeling, blive brugt til sligt.

Per H. Hansen

ANDERS BJØRNVAD: *Krigens Monumenter 1940-1945*, Odense Universitetsforlag 1999, 526 s., ill., Kr. 350.

Det er et imponerende materiale, forfatteren har indsamlet til denne publikation. Heri præsenteres alle de danske monumenter og gravminder, der er opstillet rundt om i hele landet til minde om mennesker og begivenheder under Besættelsen. Rygraden i bogen er den detaljerede registrant, hvor monumentbeskrivelserne begynder med København og Frederiksbergs kommuner forrest, hvorefter landets 14 amter følger med kommunerne i alfabetisk rækkefølge. Registranten gengiver alle navne og inskriptioner, foruden at selve monumentet karakteriseres nærmere og kunstneren, arkitekten eller stenhuggeren anføres. Der er en omfattende litteraturliste og et grundigt notearbejde til selve hovedtekstens 160 sider, hvori der dels systematiseres – fredede grave, grave for danske i britisk tjeneste, danske soldater, søens folk, politiet, modstandsbevægelsen, allierede flyvere, m.m.fl. – og dels gives en yderst detaljeret og nøgtern redegørelse for udvalgte monumenteksemplers historie, hvem bestilte og bestemte, hvem udførte, hvem betalte og hvem afslørede. Bogen er endvidere forsynet med en mængde fine fotooptagelser, for flertallets vedkommende ved forfatteren. Altså en yderst informativ bog om et mindeværdigt kapitel af Danmarks historie.

I forlagets præsentation af værket karakteriseres det som »både en oplagt håndbog til vandreture på egen hånd, og et opslagsværk, der kan konsulteres, når vejen er gået forbi« et monument. Men som opslagsværk er bogen yderst mangelfuld. Man savner stærkt både præcise krydshenvisninger og sted- og navneregistre. Hvis man eksempelvis ikke ved, hvor en modstandsmand er begravet, så er man ilde stedt. Kunstnernavne er intetsteds nævnt i billedteksterne, og der er ikke i selve teksten henvist til illustrationerne. Disse er for fleres vedkommende anbragt rundt om i registranten, og så skal man først finde kommunen i det respektive amt, hvis man ved, hvor det er, og så er der måske alligevel ingen illustration. Hvis et monument i registranten er nærmere beskrevet i hovedteksten, anføres eksempelvis blot »se omtalen i kapitel x«. Men hvor? Illustrationerne er heller ikke altid anbragt hensigtsmæssigt. Eksempelvis er en mindetavle med et relief af Gottfred Eickhoff på Esbjerg Gymnasium vist s. 121 og først omtalt s. 124. Inden da har vi fået præsenteret en lang række andre monumenter. Der var mange kunstnere beskæftiget med disse mindesmærker, og det havde været nyttigt, hvis man her havde haft henvisninger til alle de steder i registranten, hvor eksempelvis Jørgen Gudmundsen-Holmgreen optræder. Hertil må man altså lave sit eget private register, og det er vel egentlig ikke meningen?

Dorthe Falcon Møller